

J. SKERSYTĖ

GNOSEOLOGIJOS PAGRINDŲ PROBLEMOS METODOLOGINĖ SPECIFIKA

Gnoseologija — ypatinga tyrimo sritis, nes jos objekto — pažinimo proceso — aiškinimo sąlyga yra pats pažinimo procesas. Toji aplinkybė paradoksali dar ir dėl to, kad gnoseologinė problematika istoriškai formavosi pastebėjus tokias pažinimo proceso ypatybes, kurios skatino kritišką požiūrį į žmogaus gebėjimą pažinti tikrovę. Kilo reikalas nustatyti pažinimo tikrumo sąlygas — tik jų atžvilgiu gali būti vienaip ar kitaip paaiškintos tikrovės pažinimo galimybės, kartu ir pažinimo proceso prigimtis ir pobūdis. Kita vertus, paties pažinimo aiškinimo tikslai taip pat pažintiniai. Aišku, jog pažinimo proceso tyrimo rezultatai, t. y. gnoseologijos turinys, gali turėti pažintinę reikšmę tik esant jų tikrumo kriterijams. Iš kur tie kriterijai ir kokios jų pažintinės vertės garantijos? Neatsakius į šį klausimą, liktų nepaaiškinta, kuo remiantis gnoseologija gali būti traktuojama kaip pažinimo *pažinimas* ir kokia jos vieta mokslinio tikrovės tyrimo procese.

Realios sąlygos šiam klausimui kilti susidarė naujaisiais amžiais, t. y. tame filosofijos raidos etape, kada, diferencijuojantis filosofijos problematikai, pažinimo aiškinimo sritis tapo iš dalies savarankiška filosofine disciplina. Beje, tai lėmė ne vien istoriškai išsiplėtojusi gnoseologinės problematikos apimtis, bet ir naujo, iki tol filosofijoje neakcentuoto pažinimo aiškinimo aspekto išryškėjimas.

Jau antikos filosofijoje (sofistų ginčuose) buvo pastebėtos tokios pažinimo proceso ypatybės, kurios sudarė pamatą reliatyvistinėms išvadoms ir atviram, teoriškai išplėtotam gnoseologiniam skepticizmui. Tačiau reliatyvistinės krypties antikos mokykloms nepritaikomas šiaip jau taiklus aforizmas: kas įrodinėja reliatyvizmą, tas jį griaua. Būdinga, kad sofistai, pripažindami visų teiginių santykiškumą, kartu atvirai dogmina patį gnoseologinio reliatyvumo principą. Beje, antikinis skepticizmas vėlyvajame raidos etape plėtojamas logiškai nuoseklesne forma — jis skepsio principą taiko ir sau pačiam (Sekstas Empirikas). Tačiau tai, kaip sako A. Losevas, „ne tik nepažeidžia antikinio objektyvizmo, bet, ko gero, dar praturtina jį“¹. Visų pirma dėl to, kad „tai ne tik relia-

¹ Лосев А. Культурно-историческое значение античного скептицизма и деятельность Секста Эмпирика.— В кн.: Секст Эмпирик. Сочинения в двух томах. М., 1976, т. 1, с. 47.

tyvizmas, kuriam viskas — santykiška, bet, kadangi tas visuotinis santykiškumas visgi yra pozityvia prasme teigiamas kaip kažkas neabejotina, skeptiškasis reliatyvizmas pasirodo esąs kartu ir absoliutizmas"². Pats Sekstas Empirikas atvirai polemizuoja su tais, kurie mano, kad „samprotavimas, dedukuojantis, kad nėra įrodymo, būdamas įrodomas, pats save nušalina“³.

Gnoseologinės pažiūros natūraliai objektyvinamos, kol pažinimas aiškinamas traktuojant jį tiesiog kaip tam tikrą vieningos tikrovės reiškinį. Ta tendencija būdinga ir antikos, ir viduramžių filosofijai. Nors įvairios šių epochų filosofinės srovės tikrovės vieningumą aiškina skirtingais aspektais ir neretai iš esmės skirtingai jį supranta, joms būdinga traktuoti tikrovę pirmiausia kaip visa tai, kas objektyviai yra, ir pro viską apimančios būties sąvokos prizmę suvokti ne tik gamtą, žmogų, bet ir pasaulio-žmogaus santykio turinį. Nors gnoseologinio reliatyvizmo principas formuluojamas atsižvelgiant ir į žmogaus savybes („žmogus — visa ko matas“), tačiau žmogiškumas čia suvokiamas kaip savitas būties objektyviosios esmės (jos tekamumo, struktūrinių santykių neapibrėžtumo) atvejis. Manoma, jog pažinimo teorija, atskleidama jo specifika, tik dar vienu aspektu išreiškia tos objektyviosios esmės turinį.

Naujųjų amžių filosofijoje gnoseologinė problematika plėtojama atsižvelgiant į akivaizdžiai išryškėjusią pažinimo rezultatų taikomąją funkciją. Jeigu mokslas, kaip primygtinai pažymi ir F. Bekonas, ir R. Dekartas, — gamtos įvaldymo jėga, tai pažinimo teorija turi atskleisti bendrąsias jo žmogiškojo reikšmingumo sąlygas. Į pirmą vietą iškyla mokslo metodo, kaip *universalus* minties kelio į tikrąją žinojamą, problema. Nors pati teisingo mąstymo būdo (mokslinio pažinimo metodo) problema filosofijoje nebuvo nauja (pakanka prisiminti Aristotelį), tačiau akcentuojamosios instrumentinės mokslo funkcijos atžvilgiu ji gauna kiek kitą prasmę. Aristotelio tradicijai būdingos pastangos aiškinti, kaip, ko-kiomis formaliomis sąlygomis apskritai reiškiasi mąstymo teisingumas, ir mąstymo procese išskirti struktūriniai modeliai kartu laikomi ir šio proceso teisingumo, taigi ir mokslininko normomis. Naujųjų amžių filosofijoje pažinimo metodo paieškos turi aiškiai normatyvinę intenciją — mokslinio metodo sukūrimas čia siejamas su uždaviniu apginkluoti mokslą jo praktinės funkcijos atžvilgiu patikimu instrumentu. Šios epochos pirmtakų F. Bekono ir R. Dekarto dėmesį traukia visų pirma ne klausimas, kaip pažintinis mąstymas vyksta, kaip jis gali vykti, o klausimas, koks tas vienintelis kelias, kuriuo jis turi vykti. Šitai iškelus klausimą, mokslo metodo tikrumas siejamas su jo universalumu. Tokio universalus ir besąlygiškai tikro, mokslinį tyrimą griežtai reglamentuojančio metodo ieško ir F. Bekonas, ir R. Dekartas. Jų paieškų atskaitos taškas — suklestėjusi ir savo taikomąją galią spėjusi pademonstruoti gamtotyra. Tačiau gamtotyros suklestėjimas naujaisiais amžiais kartu

² Ten pat, p. 50.

³ Секст Эмпирик. Против ученых.— Сочинения в двух томах, т. 1, с. 243.

reiškėsi ir vidine jos diferenciacija. Eksperimentinės ir matematinės gamtotyros metodų specifika sudarė realų pamatą radikaliai pačios paieškų krypties (bekoniškosios ir dekartiškosios) išsiskyrimui, o normatyvistinė mokslo metodo universalumo idėja — indukcijos ir dedukcijos supriešinimui ir vienos iš jų pažintinio vertingumo suabsoliutinimui.

Taigi naujųjų amžių gnoseologijoje iškilusi alternatyva — arba induktyvizmas, arba deduktyvizmas — siejasi su normatyvistine mokslo metodo, kartu ir pažinimo teorijos uždavinių samprata. Šia linkme plėtojant gnoseologinę problematiką, negali neiškilti mąstymo loginių pagrindų klausimas, kurio sprendimo racionalistine arba empiristine kryptimi savo ruožtu diktavo pati metodo (atitinkamai dedukcijos arba indukcijos) universalumo idėja. Suprantama, jog nuosekliai laikantis loginio metodo universalumo idėjos, išskyla ir pačios filosofijos turinio loginio struktūriškumo prielaida. Ta prielaida ir nulėmė, kad naujieji amžiai — tai filosofinių sistemų kūrimo laikotarpis, nepriklausomai nuo to, kiek kuriam filosofui pavyko ir ar iš viso pavyko bent kiek tą tikslą realizuoti. Aišku, šiam tikslui racionalizmo pastangos (dėl jo siūlomo metodo specifikos) ir nuoseklesnės, ir efektyvesnės. Racionalistas R. Dekartas ne tik aiškiai išskėlė sau uždavinį atskleisti dedukcinę filosofijos struktūrą, bet ir konkrečiai pabandė suformuluoti aksominius, kaip jis pats manė, filosofijos turinio pagrindus ir tuo laiduoti jos mokslinį statusą. Taigi į pačią filosofiją pažiūrėta kaip į *kritišką*, t. y. nustatytiems moksliskumo kriterijams pavaldaus, mąstymo sritį.

Šitaip į filosofijos sampratą atėjo jos pačios moksliskumo motyvas, ženklinę tą filosofijos savimonės teorinę brandą, su kuria paprastai siejamas naujųjų amžių filosofijos, visų pirma jos pradininko R. Dekarto, šiuolaikiškumas. Kartu su šiuo motyvu išryškėjo problemiškas filosofijos sampratos aspektas: būdama kritiško mąstymo veiklos sritis, filosofija negali nesiremti gnoseologine problematika. Kita vertus, jeigu gnoseologija yra filosofijos pažintinės funkcijos sąlyga, tai kas sąlygoja pačios gnoseologijos pažintinę funkciją?

Ši problema — tai tas realus pagrindas, kuris, nepriklausomai nuo to, kaip konkrečiai vienas ar kitas filosofas ją suvokė, atskyrė naujųjų amžių filosofinį mąstymą nuo tradicijos ir kreipė jį nauja linkme. Pirmąjį ryžtingą žingsnį čia žengė R. Dekartas.

Nustatydamas poreikį taikyti filosofijai gnoseologinius kriterijus, R. Dekartas netiesiogiai kvestionavo nusistovėjusią filosofinės problematikos hierarchiją — kai į visas filosofijos problemas buvo žiūrima pro viską apimančios būties sąvokos prizmę. Savo ruožtu, konstatavus, kad pati būties sąvoka yra žmogaus kritiško mąstymo rezultatas, problemiška tampa ir tradicinė būties ir mąstymo tapatumo prielaida, kuria remiantis, buvo natūraliai objektyvinamos ir gnoseologinės pažiūros. Beje, būties ir mąstymo tapatumo idėjos R. Dekartas neatsisako, tačiau filosofinės problematikos raidos požiūriu, labai svarbu, kad, pirma, jis traktuoja ją ne savaimė aiškia prielaida, o svarstymų reikalaujančia problema ir, antra, aiškiai suvokia, kad, šios problemos neišsprendus, liktų

nepagrįsti gnoseologiniai kriterijai, kartu ir jais pasiremianti filosofija. Taigi R. Dekarto nuopelnu reikia laikyti tai, kad jis suformulavo iki tol filosofijoje neiškilusį klausimą: kaip ribotas (t. y. kritiškumo reikalaujantis) žmogaus protas gali nekritiškai (t. y. kaip tikrą idėją) mąstyti būties realumą, turint omenyje, kad būties realumo mąstymas nesutampa su sąvokų loginių ryšių mąstymu. Pastarąją aplinkybę R. Dekartas specialiai akcentuoja: „Nereikia įsivaizduoti,— rašo jis,— kad beribiškumą (t. y. būtį.— J. S.) suvokiu ne kaip tikrą idėją, o kaip ribotumo neigimą, panašiai, kaip ramybę ir tamsą suprantu kaip judėjimo ir šviesos neigimą. Priešingai, aš aiškiai matau, jog beribė substancija realesnė už ribotą“⁴. Taigi R. Dekartui būties realumo problema — tai ne tiesiog galimybės ją logiškai mąstyti problema („Mat, mano mąstymas neprimeta daiktams jokios būtinybės“⁵), — šią mintį jis ne kartą formuluoja, o galimybės mąstyti ją *aiškiai* (arba gnoseologinio kriterijaus pagrindų) problema. Šis momentas labai svarbus naujųjų amžių racionalizmo specifiškai suprasti: pasukdamas klausimą šia linkme, R. Dekartas griežtai atsi-ribojo nuo parmenidiškosios tradicijos, įtvirtinusios požiūrį, jog būtis reali, kiek ji logiškai mąstoma.

Kad žmogaus protas gali mąstyti kaip tikrą idėją būties realumą, R. Dekartas neabejoja, tačiau kartu pastebi, kad ta galimybė reiškiasi riboto žmogaus proto gebėjimu peržengti savo paties ribas — mąstyti kaip tikra (taigi nekritiškai, aiškiai) tai, kas yra už paties proto ribų, kas žmogaus proto logiškumo sferos atžvilgiu yra išoriška. Kaip tik dėl to būties mąstymo tikrumas, R. Dekarto požiūriu, negali būti savaiminė paties žmogaus proto savybė — jis gali būti tik suteiktas: „Juk, nors substancijos idėją turėčiau todėl, kad aš pats esu substancija, vis dėlto, būdamas ribota būtybė, negalėčiau turėti beribės substancijos idėjos, jei man jos nesuteiktų kokia nors tikrai beribė substancija“⁶.

Šitaip R. Dekartas priėjo dievo buvimo prielaidą, kuriai argumentuoti jo padėta nemaža pastangų. Tačiau istorija, interpretuodama R. Dekartą, atrodo, perdėm akcentavo tiesioginę tų pastangų prasmę ir, formaliai jas traktuodama, nepakankamai išryškino metodologinį jų turinį. Kalbant apie vadinamąjį dievo buvimo įrodymą (taip uždavinį suformulavo pats R. Dekartas), nereikėtų pamiršti, jog R. Dekarto filosofijoje šis uždavinys, pirma, nėra savarankiškas, o turi funkcinę prasmę; antra, jis suformuluotas ne pagal šiuolaikinę sąvokų vartosenos tradiciją ir neturėtų būti traktuojamas šiuolaikine termino „loginis įrodymas“ prasme.

Filosofinis dekartiškosios dievo buvimo prielaidos turinys gali būti adekvačiai atskleistas tik istoriškai iškilusios gnoseologijos pagrindų problemos ir taikliai R. Dekarto išvelgtų jos ypatybių kontekste. Turint tai omenyje, nesunku pastebėti, kad R. Dekarto mintį diktuoja ne tiek

⁴ *Dekartas R.* Rinktiniai raštai.— V., 1978, p. 188.

⁵ Ten pat, p. 206.

⁶ Ten pat, p. 188.

religinė tradicija, kiek teorinius poreikius atitinkanti priešprieša: jeigu žmogaus protas, mąstydamas būtį, negali pasiremti *vidiniais*, jo paties mąstyme glūdinčiais kriterijais, vadinasi, tie kriterijai gali būti mąstomi tik kaip duoti iš išorės, vadinasi, turi būti *aiškiai* mąstomas ir suteikėjas. Būties idėjos tikrumo kriterijus alternatyvos forma (suprantama, ne be religinės tradicijos įtakos) natūraliai perkeliamas iš *vidinės loginės* į jai priešingą *išorinės valios* sferą. „Juk ne mano valioje suvokti dievą be būties, t. y. pačią tobuliausią esybę be didžiausios tobulybės, panašiai kaip leista įsivaizduoti žirgą su sparnais ir be sparnų“, — rašoma „Filosofijos praduose“⁷.

Taigi dekartiškasis mąstymo būdas reprezentuoja tą filosofijos raidos istorinį etapą, kada, kvestionavus vidinius būties mąstymo tikrumo pagrindus, dar nekvestionuojama pati tokio mąstymo galimybė. Dievo buvimo argumentas R. Dekartui — tai tik būdas įtvirtinti metodologinę nuostatą, jog filosofinis mąstymas negali neturėti jokių pagrindų. Filosofijos metodologinei raidai svarbi ne dekartiškoji dievo buvimo įrodinėjimo intencija ir netgi ne to įrodinėjimo loginis mechanizmas, už kurio formalius pažeidimus R. Dekartas buvo ir tebėra filosofinėje literatūroje kritikuojamas. Taikliu S. Averincevo apibūdinimu, R. Dekartui, kaip ir jo ankstyvesiems pirmtakams, rūpi ne įrodyti (loginio termino prasme), o tiesiog parodyti, kad dievas yra⁸. Kitaip tariant, filosofijoje jis gali būti kritikuojamas tik dėl *tokio* mąstymo būdo. Tačiau ir šiuo atveju nereikėtų ignoruoti, kad R. Dekarto koncepcijoje istoriškai reikšminga pati iškilusio gnoseologijos pagrindų klausimo pozityvaus sprendimo kryptis. Reikšminga ne vien abstrakčia konstruktyvios intencijos prasme, o visų pirma tuo, kad R. Dekarto pozicijoje itin ryškiai atsiskleidė metodologinė problemos specifika.

Konstatavus, kad būties idėjos kriterijai negali būti vidiniai, o tik išoriniai mąstymo atžvilgiu, savaime netenkama galimybės juos struktūriškai pagrįsti. Tad, ieškant klausimo pozityvaus sprendimo, gnoseologijos pagrindams, kad ir kokie jie būtų, savaime suteikiama konstitujančio (generuojančio) faktoriaus prasmė; gnoseologinių kriterijų reguliatyvinė funkcija susisieja su jos genezės problema.

Akivaizdu, jog tokiam šuoliui į genetinę problematiką, aiškinant gnoseologijos pagrindus, dekartiškoji išorinės valios (dievo kaip kūrėjo) prielaida itin paranki. Tačiau ta prielaida, atitinkama teorinius išryškėjusios problematikos poreikius, nepatenkina teorinio aiškinimo poreikio, nes konkrečiu turiniu ji ne ką tepaaiškina. Dargi tiesiogiai kertasi su nuoseklaus materializmo pozicija. Nepaisant to, net ir kritiškos šio laikotarpio pastangos (pavyzdžiui, B. Spinozos) rasti teorinį R. Dekarto prielaidos pakaitalą nebuvo vaisingos — vienaip ar kitaip grįžtama prie žmogaus proto garantijų suteikėjo (B. Spinozai toks suteikėjas — pati gamta) idėjos.

⁷ Ten pat, p. 206.

⁸ Зг. Авринец С. С. Поэтика ранневизантийской литературы. — М., 1977, с. 33—34, 38.

Naujųjų amžių materializmas konstruktyvesnių teorinių prielaidų problema nepasiūlė ir, beje, dėl jam būdingo mechanistinio mąstymo būdo ne ką nauja ir galėjo pasiūlyti. Nuoseklesnės materializmo formos, atmesdamos (dažniausiai iš gnoseologinio empirizmo pozicijų) R. Dekarto dievo buvimo prielaidą, netiesiogiai atmetė ir pačią gnoseologinių kriterijų genezės problemą. Ir tai suprantama: mechanistinė metodologija pritaikoma tik vidinių, struktūrinių santykių aiškinimui. Kuo nuosekliau laikomasi mechanistinės metodologijos (o ši tendencija kaip tik ir kvalifikuoja šio laikotarpio materialistinių koncepcijų nuoseklumą), tuo sunkiau materialistiškai paaiškinti reiškinio genezę. Būdinga, kad naujųjų amžių materializmas išliko tiek nuoseklus (t. y. nepriėmė kūrėjo prielaidos), kiek ignoravo R. Dekarto pastebėtą struktūrinio ir genetinio aiškinimo specifiką. Tai, žinoma, nereiškia, kad naujųjų amžių materializmui apskritai nerūpi gnoseologijos pagrindai. Tačiau ši istoriškai iškilusi ir R. Dekarto adekvačiai suformuluota problema čia praranda savo problemiškąją turinį — ji tiesiog aiškinama ikidekartiškai tradicijai būdingu natūralaus objektyvinimo būdu, laikant savaime suprantamu dalyku, pavyzdžiui, tai, kad indukcinį kriterijų tikrumo pagrindas yra tikrovė, kokia ji pati savaime yra, šiuo atveju — jos vienalytiškumas. Taigi klausimas, kodėl tikrovė taip mąstoma, čia sprendžiamas kaip klausimas, kokia tikrovė pati savaime yra.

Ši tendencija apibūdina vadinamąją ontologinę gnoseologijos pagrindimo būdą. Literatūroje paplitusi pažiūra, kad toks problemos sprendimas būdingas visai naujųjų amžių filosofijai, nedarant išimties ir R. Dekartui. „Kad mąstymas yra ontologiškas, taigi, kad jis yra būties mąstymas,— ši tezė sudaro svarbiausią Dekarto koncepcijos branduolį. Tą patį galima ir kitaip pasakyti: mąstymas yra sąlygotas to, apie ką jis mąsto“,— rašo P. Gaidenko⁹. Ir iš tiesų dievo buvimo mąstymas R. Dekarto koncepcijoje sąlygotas ontologinės dievo buvimo prielaidos, tad negalima nesutikti su šia P. Gaidenkos išvada: „Tokio mąstymo analizė negalėjo vykti kokia nors kitokia forma negu pačios būties analizės, t. y. ontologijos, forma“¹⁰. Tačiau žodis „sąlygotas“ nėra vienareikšmis, ir, kalbant apie R. Dekartą, o ypač lyginant jį su vėlesne I. Kanto tradicija, būtinas patikslinimas. Juk R. Dekartas, nors ir aiškindamas klausimą ontologijos forma, toli gražu nemano, kad „... mąstymas mąsto būtį ir kad tuo ir reiškiasi tikroji jo esmė“¹¹. Mąstymo esmė R. Dekartui — ne tiesiog mąstyti būtį, o mąstyti ją per patį mąstymą generuojantį tarpininką, kurio buvimo mąstymas, jo paties žodžiais, „ne mano valioje“. Kaip jau kalbėta, tuo „ne mano valioje“ akcentuojamas metodologiniu požiūriu itin svarbus nagrinėjamosios problemos momentas: kad būties mąstymo tikrumas nėra savaiminė paties žmogaus proto savybė. Šiuo neigatyviuoju problemos formulavimo aspektu R. Dekartas aiškiai atsis-

⁹ Кант и кантианцы.— М., 1978, с. 214.

¹⁰ Ten pat, p. 213.

¹¹ Ten pat, p. 212.

kiria nuo tradicinio ontologinio požiūrio, pagal kurį mąstymas yra tiesiog (t. y. be jokio tarpininko) sąlygotas to, apie ką jis mąsto. Nepasitebėjus šios R. Dekarto pozicijos ypatybės, liktų apskritai neaišku, kodėl naujųjų amžių filosofijoje iškyla gnoseologijos pagrindų problema.

Taigi R. Dekartas ne tik adekvačiai iškėlė gnoseologijos pagrindų problemą, ne tik nustatė pozityvaus jos sprendimo svarbą filosofijai, bet ir parodė, jog šios problemos sprendimas reikalauja struktūriškai nenustatomų genetinių prielaidų. Tuo jis davė pradžią tai filosofinei tradicijai, kuri, aiškindama reguliatyvinius filosofinio mąstymo kriterijus, atvirai remiasi vienokia ar kitokia jų genezės prielaida. Šiuolaikinė šios tradicijos atmaina yra ir marksistinė gnoseologijos pagrindų samprata.